

Порівняльне літературознавство

19 березня відзначає високий ювілей Галина Миколаївна Сиваченко – доктор філологічних наук, професор, завідувач сектору компаративістики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, фахівець із літератури слов'янського світу, української, компаративістики, перекладач і популяризатор словацького красного письменства в Україні.

З 1971 року, після закінчення Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, Г. Сиваченко працює в Інституті літератури, де вона пройшла шлях від аспіранта до головного наукового співробітника, присвятивши себе вивченню словацької літератури й компаративістичним студіям. Найсуттєвіші риси наукового доробку Г. Сиваченко, який складається із чотирьох монографій (“Рудольф Яшик. Проблематика і поетика”, 1982; “Творчість Андрея Плавки”, 1984; “Парадокси словацького роману (Ното Scribebens – Ното

Ludens)”, 1993; “Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський “метароман” Володимира Винниченка: текст і контекст”, 2003), 10 хрестоматій-посібників із зарубіжної літератури для загальноосвітньої школи, значної кількості колективних праць і понад 200 статей у зарубіжній та українській науковій періодиці, – глибока філологічність, широка обізнаність зі здобутками сучасного світового літературознавства та вміння застосовувати їх до інтерпретації конкретних художніх творів, намагання побачити досліджуване явище в європейському літературному контексті. Саме цим і вирізняється її остання монографія “Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський “метароман” Володимира Винниченка: текст і контекст”, відзначена 2006 р. Міжнародною премією ім. В. Винниченка Українського фонду культури.

Плідною є її діяльність Галини Сиваченко в галузі компаративних студій. Упродовж останніх років вона завідує сектором компаративістики, розвиваючи традиції, які заклав академік Дмитро Наливайко. Їй належать усі розділи про словацько-українській літературні зв'язки та бібліографічні покажчики в п'ятитомній фундаментальній праці “Українська література в загальнослов'янському та світовому контексті”, статті, присвячені історії та методології словацької компаративістики, підготовка до друку однієї з останніх узагальнюючих праць Д. Дюришина “Світова література пером і долотом” (Братислава, 1993), ґрунтовні розвідки, у яких розглядаються сучасні компаративістичні методології – імагологія, інтермедіальність, культурний трансфер.

Галина Сиваченко докладає чималих зусиль для підготовки наукових кадрів із різних слов'янських літератур: словацької, чеської, болгарської, сербської, української. Під її керівництвом захистили дисертації 7 кандидатів і 2 доктори наук. Багато років працювала експертом ВАК України. Член спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Виступає опонентом, науковим редактором монографій молодих дослідників.

Багато зусиль доклала Г. Сиваченко для впровадження курсу зарубіжної літератури в середній школі, створивши першу в Україні читанку-підручник (1990), а також у співавторстві з Т. Денисовою низку хрестоматій-посібників для 5-6, 7-8 та 11 класів.

Галині Сиваченко належать численні переклади із чеської та словацької літератур, а також передмови до видань творів чеських і словацьких авторів. 1986 р. їй було відзначено Міжнародною премією ім. П. О. Гвездослава Спілки словацьких письменників

за популяризацію словацької літератури в Україні. У 1995 р. перебувала в США за стипендією фонду Фулбрайта (США).

Редакція "Слова і Часу" щиро вітає свою давню авторку, члена редакційної колегії журналу, зичить їй міцного здоров'я й нових творчих здобутків.

Галина Сиваченко

DOI: 10.33608/0236-1477.2019.03.71-81
УДК [82.091 + 81'25]: "198/201"

КУЛЬТУРНИЙ ТРАНСФЕР – НОВА КОМПАРАТИВІСТИЧНА МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ КУЛЬТУР

У статті подано огляд тенденцій у розвитку сучасного підходу в аналізі літературних і культурних явищ. Теорія культурного трансферу одночасно вивчає не лише кілька культурних і національних просторів, а й вкраплення, трансформації, які при будь-якому зближенні культур виявляються як у впливовій культурі, так і в культурі-сприймачі. Вивчення периферії культурного простору, тобто тих зв'язків, які кожна культура через необхідність підтримує із чужим культурним простором, стає пріоритетним, демонструючи в національному явищі складний сплав різних культур і взаємовпливів. До об'єктів культурного трансферу належить також історія перекладу. Студії перекладних текстів дедалі більше перетинаються з простором суміжних гуманітарних дисциплін. Об'єктом розгляду "культурологічного перекладознавства" стає текст у системі літературних і позалітературних смислів у межах вихідної культури і культури-приймача.

Ключові слова: гібридизація, культурний трансфер, переклад, перекладна література, оригінальна література

Halyna Syvachenko. Cultural Transfer as New Methodology of Comparative Research on Cooperation of Cultures

A theory of cultural transfer was the branch of comparative literary criticism, although this theory declared its sharp opposition against the mentioned tradition of study. The comparative studies in humanities are based on the ideas of specificity of every culture, even when one deals with the influence of one culture on another. Instead of this approach, the theory of cultural transfer promotes not only a simultaneous study of several cultural and national spaces but also a research on disseminations and transformations that appear at any rapprochement between cultures both in an influential culture and in a perceiving one. Consequently, it is not the binary opposition that must be taken into account in cultural transfer but two cultures, one of which is necessarily comprehended as a culture-recipient, although the whole scheme is much more complicated. Any transition from one cultural space into another easily may cause some transformation.

Other 'new element' in the theory of cultural transfer is positioning the study of a cultural space periphery, i. e. connections with alien cultural space that every culture necessarily supports, in a center. This approach demonstrates that any phenomenon, no matter how specifically national it may be, actually is a complicated alloy of different cultures and influences.

The objects of cultural transfer include the history of translation. Another priority direction is a comparative study of the national forms of comparativism related to the history of intellectual and spiritual relations between different countries and nations. During the transfer from one cultural situation into another any object gets into another context and acquires a new meaning.

As focus of attention of a theory and studies of translation was shifting to the context of creation, operation and perception of translations, the research on the translated texts increasingly crossed the boundaries of the related disciplines that enabled learning this context – sociology, comparative studies, economics, history, cultural studies. The scholars aim to indicate the ways of manipulating the readers via translation, to explicate interests and values brought with every translation, to show how it forms the culture-receiver and values of society. The most attention is paid to the issues of ideology, economy and politics, the problems of ethnic responsibility of the translator. The object of cultural translation studies is the text in the system of literary and extra-literary meanings within the initial and receiving cultures. Cultural theory of translation raises the question of cultural prestige of the selected texts and determines the basis of this selection, the principles of forming and changing their status. One may focus also on the role of the commentator as an intermediary between the translator of the text and the readers to whom the translator wants to make his way through.

Keywords: hybridization, cultural transfer, translation, foreign literature in translation, original literature.

Ще М. Грушевський наголошував на необхідності високого рівня перекладів як невід'ємної частини “всебічного взаємообміну з культурами різних народів” [1, 24], що кореспондує з основними стратегіями культурного трансферу як компаративістичної методології кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Термін “культурний трансфер” запропонували французькі культурологи М. Еспань і М. Вернер у зв'язку з дослідженнями в царині культурних взаємин Франції та Німеччини [12]. Водночас цей термін і відповідний підхід до вивчення культурних взаємин більш широко ввійшли у світову гуманітаристику. До речі, поняття “трансфер” фігурує в назві відомого роману Дж. Дос Пассоса “Manhattan Transfer” (у перекладі – “Манхеттен”), а також у назві відомої джаз-групи.

Теорія культурного трансферу зародилася в середині 1980-х років у середовищі французьких філологів-германістів, які працювали над виданням рукописів Г. Гейне, що збереглися у Франції. Сам феномен Гейне, німецького єврея, який жив у Франції й став невід'ємною частиною французької інтелектуальної історії, змусив замислитися над низкою питань, що дали безпосередній імпульс новому методу. Відправною точкою стало питання про те, як інтерпретація німецької філософії (Гегель, Кант), запропонована читачеві Гейне (поет перебував у цей час під впливом ідей сен-симонізму, про що свідчить його вірш “На скелі цій збудує ми...”), увійшла в зіткнення з уявленнями про німецьку культуру, зокрема філософію, що існували у Франції.

Одна з причин непростого проникнення теорії культурного трансферу в наукову практику полягає в тому, що ця теорія, хоча й була “відбрунькуванням” порівняльного літературознавства, разом досить різко себе йому протиставляла. Це становить одну з проблем культурного трансферу, бо те, що репрезентує вітчизняну традицію школи О. Веселовського, дуже мало нагадує те, що називається *comparatisme/études comparées* у Франції.

Однак саме ці відмінності, тобто те, чим була французька компаративістика, й те, чим не хотіла ставати теорія культурного трансферу, – і визначили її засновки. Тому що, як багато разів указував М. Еспань, компаративізму в гуманітаристиці, що походить з ідей “особливості” кожної культури, навіть коли йдеться про вплив однієї на іншу, теорія культурного трансферу протиставляє не лише вивчення одночасно кількох культурних і національних просторів, а й студії вкраплень, трансформацій, які при будь-якому зближенні культур виявляються як у впливовій культурі, так і в культурі-сприймачі. Отже, у культурному трансфері вже береться до уваги не бінарна опозиція – дві культури, одна з яких обов'язково осмислюється як культура-реципієнт, тобто культура-приймач, але конструкція, значно складніша [13, 1-3].

Сюди ще варто додати вивчення факторів, які супроводжують культурний трансфер, стосовно до впливової культури та її сприймача, де завжди присутній певний “третій” чинник (насправді їх значно більше). Можна, приміром, згадати про вплив російського формалізму (Ю. Тинянов, В. Шкловський, Б. Ейхенбаум, О. Брик, В. Жирмунський) на європейське гуманітарне знання у ХХ ст. Утім, навряд чи про нього можна говорити поза психологічною школою Г. Штейнтала, неоінтуїтивістської естетики Г. Ріда, мистецтвознавства Г. Вельфліна.

“Перекладене повідомлення, – стверджує М. Еспань, – перекладене з мови культури вихідної на мову культури, яка засвоює. Це семантичне засвоєння глибинно змінює об'єкт, що переходить з однієї системи в іншу. Проте в цьому випадку не варто вести мову про втрату” [13, 2]. Будь-який перехід з одного культурного простору в інший легко може потягнути за собою перетворення.

Інший “новий елемент” у теорії культурного трансферу, який поступово входить у науку [2; 4], полягає в тому, що вивчення периферії культурного простору, тобто тих зв'язків, які кожна культура через необхідність підтримує із чужим культурним простором, переміщається в самий центр, демонструючи цим, наскільки будь-яке, навіть суто національне явище, насправді становить дуже складний сплав різних культур і взаємовпливів.

До об'єктів культурного трансферу належить також історія перекладу, у прямому та переносному значенні слова. Тому що нове засвоєння культурного феномену є вже саме по собі перекладом на свою культурну мову, при якому щось змінюється й у культурі-приймачі, але обов'язково також і в культурі впливовій. Якщо ж вести мову про переклад у прямому сенсі, то, очевидно, що перекладений текст ніколи не дорівнює оригіналу й навіть при найточнішому перекладі він стільки ж приносить у ту культуру, мовою якої його відтворено, скільки в ту, з мови якої він походить.

Крайнощі, як мовиться, сходяться. Нині теоретики культурного трансферу вже доходять висновку, що, власне, у теорії О. Веселовського є значно більше того, що об'єднує її з теорією культурного трансферу, ніж того, що роз'єднує.

Саме тому одним із пріоритетних напрямів стає порівняльне вивчення національних форм компаративізму, пов'язаних із історією інтелектуальних, духовних взаємин між різними країнами й народами.

Компаративні студії як співкладання й порівняння двох об'єктів активно розвивалися в XIX та XX ст. Порівняльна лінгвістика стає зразком компаративного методу для всіх соціальних наук, головню, для антропології, яка ставить за мету створити “граматику” людської поведінки. В історії інтерес до компаративістики чітко артикулюється тільки в середині XX ст., не зважаючи на те, що порівняння практикував іще Геродот. Прибічники вивчення культурних трансферів пропонують замінити компаративістику як пошук відмінностей і подібностей аналізом форм культурного зміщення, взаємопроникнення й гібридизації.

У рамках цієї концепції М. Еспань пропонує переосмислити стосунки центру і периферії, сторони-приймача і сторони-донора; взаємини впливу і влади. На його думку, це особливо важливо для розуміння історії колоніалізму як тривалого процесу взаємовпливу, а не однобічного притлумлення підкореної культури. З погляду М. Еспаня, обмін – це завжди двобічний і творчий процес.

У ході трансферу, переносу з однієї культурної ситуації в іншу, будь-який об'єкт потрапляє в інший контекст і набуває нового значення. Культурний обмін – це не циркуляція предметів та ідей, якими вони є, а їхня безперервна реінтеграція, переосмислення. Наприклад, при вивченні перекладу стає зрозумілим, що навіть універсальні слова й терміни в різних мовах мають різну конотацію й смисли. М. Еспань указує на те, що вивчення контексту сторони-відправника і сторони-приймача важливо здійснювати в діахронії, бо в різні епохи актуалізуються різні контексти й цей процес не відбувається в культурних зонах, між якими наявний трансфер. Наприклад, у середні віки найбільш важливими були релігійні та династичні контексти, а в Новий час на перший план виходить національний аспект.

Один із основних пунктів дослідження культурного трансферу, як і транснаціонального підходу загалом, – відмова від використання понять “нація” і “країна”. Замість них М. Еспань говорить про “культурні зони”, зазначаючи, що цей термін теж умовний. Коли, наприклад, ідеться про франко-німецький трансфер як про обмін між французькою і німецькою культурними зонами, то розуміємо, що вони не існують у чистому вигляді як гомогенні утвори; кожна культурна зона – це також результат зміщення різних культурних елементів.

У ній є частини, які більше або менше піддаються впливу трансферу. Навіть якщо дослідник аналізує взаємини тільки двох суспільств, він має враховувати множинність каналів зв'язку між ними, які перегукуються, змінюють один одного.

Вивчаючи культурні трансфери, важливо визначити анклавні обміни і агентів. Такі анклавні зони трансферів, можуть займати в транснаціональній історії двох суспільств значно важливіше місце, ніж вони посідають у національній історії. Агенти трансферів – це люди, котрі сприяють переміщенню та поширенню знань і об'єктів з однієї культурної зони в іншу. Це перекладачі, експати або персони, які циркулюють між країнами.

М. Еспань вважає, що найбільш перспективним є використання концепції трансферів для боротьби з позитивістським уявленням про національні утвори та ідентичності. На його думку, аналіз культурних обмінів допомагає зрозуміти Європу як гетерогенний, але водночас воєдино пов'язаний численними “містками” трансферів культурний простір.

Дослідження в галузі культурного трансферу мають чимало спільного з традиційними напрямками порівняльного літературознавства й перекладознавства, однак багато в чому і протистоять їм. На відміну від односпрямованого вивчення “рецепції” чи “впливу” культури-донора на культуру-приймач, підхід до вивчення культурного трансферу розуміє культурні взаємини як динамічний процес, у якому обидві сторони – “приймач” і “донор” – глибоко впливають одна на одну, а об'єкт культурного трансферу, чи то текст, образ або комплекс ідей, підпадає під неминучі зміни та перетворення у середовищі сприйняття.

Теорію культурного трансферу характеризує й глибокий інтерес до “посередників”, які здійснюють перенос: перекладачів, видавців, дослідників, ЗМІ тощо. У результаті замість двосторонніх взаємин культури, “що впливає”, і культури, “що запозичує”, отримуємо більш складну картину: вихідна культура–інстанція-посередник–культура-приймач (і перетворювач). Нарешті, теорія культурного трансферу передбачає вивчення “третьох сил”, тобто явища, процесів, літературних відкриттів у культурі-приймачі, які готують ґрунт для культурного впливу чи нового прочитання перенесеного тексту.

Очевидно, що культурний трансфер неможливий без перекладу. Власне, він і сам за своєю суттю є перекладом. Американський дослідник Д. Демрош, окреслюючи варіанти підходів до осягнення (читацького й наукового) світової літератури у своїй праці “Як читати світову літературу” [10], наголошує на важливості “читання через переклад”, зосереджуючись на перекладі, порівнюючи переклади, сприймаючи переклад як активний засіб перетворення тексту в його безкінечній подорожі через епохи й культури.

Літературний переклад слугує потужним посередником при культурному переносі, і він же є “відображенням” – рухомим і суб'єктивним – образу автора в очах перекладача. Саме завдяки перекладу іншомовний текст входить у культуру-приймач і дістає можливість бути сприйнятим у зарубіжному читацькому середовищі. Читач перекладу має справу з текстом, який запропонував перекладач, оголосивши його тотожним оригіналу: переважна більшість читачів приймає цю мовчазну домовленість як щось саме собою зрозуміле й також вважає переклад за повний аналог оригіналу, максимально точний і достовірний “зліпок” із нього, по суті – сам оригінал в іншій іпостасі.

Деякі дослідники (І. Львова) посилаються на трохи спірну тезу М. Алексєєва про те, що культурне й мовне середовище породжує труднощі для сприйняття тексту, веде до помилкових оцінок, непорозумінь, суперечностей у судженнях, тобто становить лише перепону на шляху читача до певного правильного

прочитання й розуміння [5]. Варто, однак, виходити з того, що переклад – це не так перепона на шляху до оригіналу чи його неминуче неточна копія, як інтерпретація й перевідтворення тексту, мистецтво відбору оригінального мовного матеріалу для відтворення літературного тексту іншою мовою. При цьому простір можливих рішень за такого інтерпретаційного відтворення практично не обмежено: більше того, не існує однозначних критеріїв, які дають змогу відділити переклад від інших форм інтерпретації тексту – переказу, переробки, парафразу. На думку бельгійського перекладознавця А. Лефевра, поняття перекладу – це умовне поняття тотожності між оригінальним і перекладним текстом, своє власне для кожної культури й доби [16]; але й у рамках будь-якого уявлення про те, що таке переклад, можлива нескінченна кількість варіантів перекладу одного тексту. У перекладі ми завжди маємо справу з одним із безлічі потенційно важливих образів автора і його твору. Те, який образ іноземного автора складається в читача перекладу, залежить від багатьох як мовних, так і соціокультурних факторів:

1. Індивідуальні риси стилю перекладача.

2. Норми перекладу. За визначенням Г.Турі, норма – це сукупність закономірностей у поведінці перекладачів, починаючи від характеру вибору тексту й закінчуючи особливостями відбору мовного матеріалу при перекладі. Норма змінюється історично й установлюється шляхом аналізу великих корпусів синхронних текстів [22, 53-69].

3. Умови здійснення перекладу (для часопису чи окремого видання).

4. Завдання перекладу та його потенційна аудиторія (для дітей – адаптація, скорочення; для фахівців – максимальне збереження форми і структури).

5. Ті літературні та позалітературні позиції, оцінки й цінності, які поділяють люди, що беруть участь у створенні перекладу (переорієнтація іншокультурних текстів на власну культуру (французька класична традиція “покращення” оригіналу, британські англізовані переклади давньогрецької класики).

Переклад – це не тільки пасивне дзеркало, а й активний чинник формування літературної рецепції.

У 90-х роках минулого століття на Заході почало складатися “культурологічне перекладознавство”. Т. зв. культурологічний поворот у науці про переклад намітився ще в 70 – 80-х роках, коли від пошуків абстрактних і універсальних законів для навчання перекладачів і розробки систем машинного перекладу, від роздумів над універсальним поняттям еквівалентності дослідники звернулись до студій над функціонуванням перекладу в конкретних соціальних, історичних і культурних контекстах. У цей час учені, які запропонували погляд на переклад як процес міжмовної комунікації з конкретними учасниками й цілями [22; 21; 18, 148-159; 23, 221-233], заклали провідні тенденції сучасного перекладознавства – перенесення фокуса уваги з оригіналу на перекладений текст, уявлення про відносність поняття “гарний/правильний переклад”, постановка критеріїв оцінки перекладу в залежність від конкретної ситуації й інтересів замовника. Пізніші дослідники ще сильніше зміщують акценти з оригіналу на перекладений текст і з вихідної культури на приймача. Поняття *еквівалентності* перекладу (термін Р. Якобсона у статті “Про лінгвістичні аспекти перекладу” [10, 16-24]) відходить на другий план, поступаючись поняттю *норми* – культурно-специфічної та історично-мінливої системи критеріїв “гарного перекладу”.

У міру того, як фокус уваги перекладознавства зміщувався на *контекст* створення, функціонування і сприйняття перекладів, студії перекладних

текстів дедалі більше перетиналися з простором суміжних гуманітарних дисциплін, які дають змогу вивчити цей контекст – соціології, компаративістики, економіки, історії, культурології. Із цим поворотом до міждисциплінарності наука про переклад визнала, що кожний переклад не є “прозорим склом”, що перекладач завжди, свідомо чи ні, переломлює текст оригіналу крізь призму різноманітних культурних чинників, норм, традицій, особистих і групових інтересів. Неминучість інтерпретацій і зсувів при перекладі закладена вже в самій мові – джерелі потенційної полісемії, невизначеності, рухливості смислів [9, 141-148]. Отже, переклад ніколи не віддає первинний текст у недоторканому вигляді, завжди відчитує в ньому ті чи ті смисли й цінності – і тому розуміється як своєрідні маніпуляції з текстом (термін Тео Германса [19]), а безпристрасність і нейтральність позицій перекладача ставиться під сумнів.

Учені прагнуть виявити способи маніпулювання читачами завдяки перекладу, експлікувати інтереси й цінності, які стоять за кожним перекладом, побачити, як він формує культуру-приймач і цінності соціуму. На перший план виводяться питання ідеології, економіки й політики в перекладі, порушуються проблеми етнічної відповідальності перекладача. Це робиться на матеріалі як гостроактуальних інформаційних текстів, так і перекладів художніх творів; адже останні, як і перші, беруть участь у вибудові культури й суспільної думки, будучи “культурним капіталом” (іще один соціологічний термін у літературознавстві). Особливої актуальності набувають проблеми перекладної літератури як цілісної системи в її взаєминах із оригінальною літературою країни-приймача, проблематика норм перекладу та їхніх історичних можливостей, соціальні та політичні аспекти художнього перекладу і – ширше – переклад як засіб “конструювання культур”, тобто вибудовування певних образів та ідентичностей (письменницьких і читацьких), усвідомленого чи неусвідомленого вибудовування інтересів, статусів, цінностей і оцінок перекладних текстів. Навколо цієї останньої проблематики в 1990-х роках і склалася школа Cultural Translation Studies, або “культурологічного перекладознавства” на чолі з А. Лефевром і С. Басснет.

Ізраїльський компаративіст І. Евен-Зохар у своїй теорії полісистем 1978 р. вперше акцентував увагу на перекладній літературі як особливій цілісній системі, що перебуває в певних стосунках із літературою оригінальною. Він звернув увагу на те, що дослідники, практично, не розглядають перекладну літературу як особливу систему у складі літературної *полісистеми* (взаємопов’язаної спільності кількох систем [14, 21-28]). Дослідник зазначив, що сукупність перекладних текстів, які належать певній добі й побутують у певній культурі, володіє набором спільних ознак і межею взаємозв’язків, подібно до оригінальної літературної системи. Оригінальна і перекладна літературні системи перебувають у певних взаєминах і утворюють полісистему літератури. Об’єднувати перекладні тексти в загальну систему можуть: а) спосіб і умови відбору текстів для перекладу, який ініціює культура-приймач; б) норми і стратегії, яким підпорядковуються перекладні тексти, і які зумовлені певними їхніми стосунками з оригінальною літературою. При цьому норми й репертуар перекладної літератури можуть відрізнитися від оригінальної, що дає ще одну підставу виокремити перекладну літературу в особливу підсистему.

Перекладна література може посідати центральну позицію в полісистемі (і тоді в ній відбуваються помітні літературні події, найважливіші інновації), через переклади розширюється й оновлюється літературний репертуар, уводяться нові моделі, жанри, мова; тексти для перекладу добираються відповідно до цих новаторських тенденцій. Це відбувається в трьох випадках: а) коли оригінальна література ще не сформувалася; б) коли вона слабка чи посідає

периферійне становище; в) коли вона переживає кризу чи переломний момент, і в ній створюється вакуум.

Перекладна література може займати й периферійну позицію – і в цьому випадку вона не впливає на центральні процеси в оригінальній літературі та прилаштовується до вже наявних моделей. Тоді перекладна література стає оплотом консерватизму, більше того, вона може “відстати” в розвитку від оригінальної літератури. Упродовж певного періоду перекладна література може пройти шлях від інноваційної системи до “закостенілої”. Перекладна література “відходить на периферію” тоді, коли в оригінальній літературі немає серйозних змін чи вони відбуваються без участі іноземних зразків.

На думку І. Евен-Зохара, усередині системи перекладної літератури також виокремлюються центральні й периферійні області (поезія і проза, перекладна література з різних мов).

Ізраїльський учений Г. Турі у своїй праці [25, 53-69] наголосив на соціальній природі перекладацької діяльності й зазначив, що, як і будь-яку соціальну поведінку, переклад регулюють історично мінливі норми. Норма – поняття, яке тісно пов'язане з уявленням про загальноприйняті домовленості чи конвенції. Г. Турі розглядає переклад як один із видів соціальної поведінки, з приводу якого люди укладають угоди, домовляються й установлюють конвенції. На основі конвенцій (домовленостей про цінності, про те, що добре, що погано) створюються норми. Переклад – це соціально значуща діяльність, і як будь-яка подібна діяльність, підпорядковується нормам, але перекладач має право і свободу відступати від них (ураховуючи, що соціум призначає санкції за невиконання норм – наприклад, переклад не буде виданий чи не заслуговує на успіх).

Уводячи поняття норми, Г. Турі вказує на відносність понять “вірний”, “еквівалентний”, “гарний” переклад, їхню залежність від історично мінливої норми. Ці поняття, на думку вченого, мають право на існування, але слід чітко розуміти, у якій системі норм ми оцінюємо переклад. Саме визнання конкретного тексту перекладом (чи не перекладом, а переказом, скороченим викладом, обробкою) також залежить від прийнятої норми. Важливо пам'ятати, що норма не монолітна й не єдина, усередині групи перекладачів у конкретній культурі може існувати кілька варіантів норм, які нерідко конкурують один з одним.

Слід також згадати теорію “освоювального” і “очужувального” перекладу Л. Венуті, котрий у своїй праці [26] не лише наголошує на історичній відносності поняття “гарний переклад”, а й привертає увагу до проблем перекладу як засобу свідомого чи несвідомого нав'язування певної системи цінностей (напр., ідеї зверхності власної національної культури над культурою, що породила перекладний текст).

На думку Л. Венуті, залежно від ціннісної позиції тлумача в перекладі можливі дві крайні стратегії – “засвоєння” (domestication) і “збереження й наголошування культурної та мовної “чужості” чужого тексту”. У Венуті та його послідовників виникає підозріле ставлення до “гладенького” перекладу, в якому читач не відчуває культурної чужості тексту і сприймає його без ускладнень. Такий переклад змушує читача забувати про те, що перед ним не оригінал, що він має справу з інтерпретацією, з текстом чужої, а не своєї, культури. Це робить переклад зручним засобом для маніпуляції, для вибудовування ієрархії для просування бажаних інтересів і цінностей “під прикриттям” авторитету перекладного письменника. Крім того, такий переклад позбавляє тексти їхньої мовної й культурної інакшості, а значить, створює в читача небезпечно відчуття єдиної правильності його власної культури й цінностей, які вона поділяє.

У 90-х роках минулого століття бельгійські перекладознавці А. Лефевр і С. Басснет публікують низку праць, у яких констатують поворот у науці та заявляють про необхідність оформлення *культурологічного перекладознавства* [17]. Вони розглядають переклад як різновид культурного трансферу, хоча й не вживають цей термін. Учені наголошують на тому, що в сучасному світі люди дедалі рідше мають доступ до оригіналів культурно значущих текстів і щоразу частіше послуговуються їхніми перекладами (у широкому сенсі) на різні мови. Мало хто читав “Гамлета” в оригіналі, а з трактату Ньютона “Principia Mathematica” сучасному випускникові середньої чи вищої школи досить знати 2-3 формули, “перекладені” на мову навчальних посібників. Тому роль перекладачів у конструюванні культури сьогодні особливо велика, а отже, досліджувати переклад – один із найефективніших способів студіювати міжкультурну взаємодію: “Переклад пропонує дослідникові міжкультурних взаємин просто-таки лабораторний матеріал – очевидний, різнобічний і такий, що легко піддається вивченню” [17, 6].

Об’єктом розгляду “культурологічного перекладознавства” стає “текст у системі літературних і позалітературних смислів у межах вихідної та приймаючої культури” [17, 11]. Таке визначення поля дослідження, на думку Лефевра і Басснет, дає змогу зрозуміти “складні маніпулятивні процеси, які відбуваються з текстом і навколо нього: як текст відбирається для перекладу, яку роль у цьому відіграє перекладач, яка роль видавця, редактора, які чинники визначають вибір перекладачем стратегії і, нарешті, як перекладений текст сприймається в культурі-приймачі” [17, 123].

Закономірно, що увагу культурологічної школи привертають передусім тексти, що стали культурним капіталом: саме на цьому матеріалі найяскравіше видно, як завдяки перекладу “вибудовуються” культурні цінності. Образ автора, особливо культового чи класичного, неминуче “конструюється” в процесі його трансферу/перекладу, і те, як відбувається це конструювання і зміна одних образів на інші – одне з ключових запитань, що стоять, на думку А. Лефевра, перед наукою про переклад. “Ми маємо глибше досліджувати процес засвоєння тексту культурою-приймачем, точніше, те, як різноманітні види “переписування” тексту, що складають цей процес – переклад, критика, антологізація, історіографія й довідкова література – вибудовують той чи той образ письменників та їхніх творів, який надалі стає культурною реальністю. Ми також маємо дослідити, як і за якими законами одні образи змінюються на інші, а також як різні образи одного письменника в його текстах “співіснують в одному й тому самому полі й конкурують один із одним”, і нарешті, “ми маємо з’ясувати, які цінності й цілі стоять за кожним із цих вибудованих образів” [17, 15].

Лефевр твердить, що переклад – це завжди *переписування* (rewriting) оригіналу, котре відбиває певні цінності й настанови, змушуючи літературу функціонувати певним чином. Це переписування заслуговує на прискіпливу увагу дослідників; адже воно, з одного боку, сприяє інноваціям (уводить нові прийоми, жанри в культуру-приймач), а з другого – може затримувати культурний розвиток, притлумлюючи інновацію на користь наявних цінностей і норм.

Утім власне переклад як переписування – не єдиний аспект входу перекладного тексту в культуру-приймач. У статті “Mother Courage’s Cucumbers: Next, System and Refraction in a Theory on Literary Translation” [27, 233-250] Лефевр уводить більш загальне поняття “переломлення” (refraction) – адаптація літературного тексту до аудиторії-сприймача з наміром вплинути на те, як вона прочитає цей текст. Переломлення – це те, що відбувається з текстом у процесі культурного

трансферу. Переклад – лише одна, хоча й найбільш очевидна, форма переломлення, але поряд і в сукупності з перекладом текст переломлюється через критику й коментарі, праці історіографів, освітні програми, антології й зібрання творів, сценарії за книжками. “Це переломлення сприяє встановленню тієї чи тієї репутації письменника і його текстів у культурі-приймачі й заслугове на максимально глибоке вивчення” [27, 235].

Слідом за І. Евен-Зохаром і Г. Турі А. Лефевр підходить до літератури саме як до соціального інституту: це “система, вбудована в суспільство та культуру, вона складається з об’єктів (текстів і людей, котрі їх пишуть, перекладають, критикують, поширюють і читають)” [27, 235].

Лефевр виокремлює три компоненти літературної системи як соціального інституту, які впливають на стратегію перекладача й “переломлюють” текст у процесі перекладання:

1. Ідеологія, тобто система позалітературних думок і цінностей, яка часто нав’язується перекладачам через патрона.

2. Поетика, або норми літературності, які існують у культурі-приймачеві, та яким тією чи тією мірою має відповідати переклад, щоби бути сприйнятим читачами. Вони, здебільшого, транслуються через критику.

3. Культурна специфіка. Перекладачеві доводиться балансувати між двома картинами світу, двома наборами фонових знань і уявлень, двома нормами. Лефевр називає їх “усесвітніми дискурсами” (universe of discourse) [19, 35]; одна норма належить вихідній культурі, а друга – культурі-приймачеві.

Культурологічне перекладознавство ставить питання культурного престижу текстів, що відбираються для відтворення, з’ясовує, на якій підставі відбираються ці тексти, як формується й змінюється їхній статус. Провокаційне й спірне питання “довіри” до перекладача: як визначити ступінь, за якого перекладний текст може вважатися репрезентацією оригіналу? Заслугове на увагу вивчення ролі інтерпретатора перекладу як посередника між перекладачем тексту і читачами, до яких хоче пробитися перекладач [19, 56]. Не менш важливо з’ясувати й роль критики в переломленні культурно значущих текстів: якщо ініціатори перекладу задають ідеологічний напрям перекладу, то літературні критики приділяють увагу його поетикально-стильовим особливостям. Нарешті, дослідження вимагає проблема сприйняття перекладу в читацьких масах, вплив перекладу на суспільство й те, як завдяки перекладу здійснюються культурні інновації.

Методологія, запропонована А. Лефевром і С. Басснет для таких досліджень, включає в себе:

а) студії перекладів культурно значущих текстів у контексті критики, антологій, довідникових праць і загалом літературної культури-приймача з метою простежити, як створюється й функціонує імідж перекладного тексту та його автора в культурі-приймачі;

б) порівняльне вивчення різних перекладів як у синхронії, так і в діахронії, тобто зіставлення перекладацьких стратегій у змінюваній культурній ситуації, щоб виявити закономірності та взаємозв’язки. Одним із найбільш плідних методів А. Лефевр і С. Басснет називають порівняння перекладів одного й того самого тексту, виконаних у різний час і з різних естетичних позицій: “Порівнюючи різні переклади одного тексту, ми можемо побачити розмаїття стратегій, які використовують перекладачі, і помітити ці стратегії в культурному контексті, розглянувши стосунки між естетичними нормами в цільовій літературній системі і текстами, створюваними в процесі перекладу. Важливо, аби порівняльний метод застосовувався не для вибудовування естетичних принципів у цій царині” [17, 70].

У праці “Сконструйовані культури” Лефевр і Баснет публікують низку статей, які намічають шляхи вивчення різних аспектів перекладу як культурного трансферу, і в яких на історичному матеріалі “тестується” запропонована методологія. Так, стаття С. Баснет “Transplanting the Seed: Poetry and Translation” [17, 57-75] розглядає переклад як культурний трансфер на прикладі форми, яку найтяжче перекласти – поезії, яка не може бути в строгому сенсі перекодована з мови на мову, але може бути перенесена з культури в культуру. При цьому відбувається дуже сильна трансформація образу автора й взаємовплив культур. У статті “Translation Practice and the Circulation of Cultural Capital: Some Aeneids in English” [17, 41-56] А. Лефевр досліджує явище патронажу при перекладі престижних текстів, а його стаття “The Gates of Analogy: The Kalevala in English” [17, 76-89] розглядає переклад як конструювання національної ідентичності й “двері” у світову літературу для літератури молоді та маловідомі.

Питання культурологічного перекладознавства розроблено також у працях російських дослідників, зокрема Л. Нелюбіна й Г. Хухуні [6], П. Топера [7], у колективній студії з історії російського художнього перекладу [3].

Нині поняття “культурного трансферу” перебуває в центрі антропологічної культурної парадигми, у якій культура реалізується як сукупність зразків мислення, сприйняття й дій представників одного суспільства. Процеси культурного трансферу можуть відбуватися як між національними культурами, так і між іншими культурними просторами. При цьому поняття “культура” може не лише застосовуватися до цілої культури спільноти, а й слугувати означенням якоїсь певної частини даного суспільства (напр., еміграції).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6-ти т. 9 кн. – Т.1. / упор. В. Яременко, передм. П. Кононенко, примітки А. Дунаєвської. – Київ: Либідь, 1993.
2. *Дмитриева Е.* Теория культурного трансфера и компаративный метод в гуманитарных исследованиях // *Вопр. лит.* – 2011. – № 4.
3. *История русской переводной художественной литературы. Древняя Русь. XVIII век.* (Отв. ред. Ю. Д. Левин). – Санкт-Петербург: РАН. Ин-т рус. лит. Пушкинский дом, 1999.
4. *Лобачева Д.* Культурный трансфер: определение, структура, роль в системе литературных взаимодействий // *Вестник ТПУ.* – 2010. – Вып. 8.
5. *Львова И.* Литературная репутация Ф. М. Достоевского в США (1940 – 1960 гг.) – Петрозаводск: Карельский гос. пед. ун-т, 2000.
6. *Нелюбин Л., Хухуні Г.* Наука о переводе (история и теория с древнейших времен). Учебн. пособие. – Москва, 2006.
7. *Топер П.* Перевод в системе сравнительного литературоведения. – Москва, 2001.
8. *Якобсон Р.* О лингвистических аспектах перевода // *Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике.* – Москва, 1978.
9. *Catford J.* Translation Shift // *The Translation Studies Reader.* – London, 2000.
10. *Demroasch D.* How to Read World Literature/ How to Study Literature. – Oxford: Wiley-Black Well, 2009.
11. *Descriptive Translation Studies and Beyond.* – Amsterdam – Philadelphia, 1995.
12. *Espagne M., Werner M.* La construction d’une référence allemande en France 1750 – 1914. Genèse et histoire culturelle // *Annales ESC*, 1987.
13. *Espagne M.* Les transferts culturels franco-allemands. – Paris, 1999.
14. *Even-Zohar I.* The Position of Translated Literary within the Literary Polysystem // *Even-Zohar I.* Papers in Historical Poetics. – Tel Aviv: Porter Institute for Poetics and Semiotics; Tel Aviv University, 1978 (Papers on Poetics and Semiotics. – № 8).
15. *Lefevere A.* Translation / History / Culture. A Sourcebook. – Routledge, 1992.
16. *Lefevere A.* Chinese and Western Thinking on Translation // *Constructing Cultures. Essays on Literary Translation/ Ed.S. Bassnett, A. Lefevere.* – Bristol – UK // *Multicultural Matters*, 1998.
17. *Lefevere A., Bassnett S.* Constructing Cultures: Essays on the History of Translations. – *Multilingual Matters.* – Bristol, 1998.
18. *Lovy J.* Translation as a Decision Process, 1966 // *The Translation Studies Reader.* Td. Lawrence Venuti. – London, 2000.
19. *The Manipulation of Literature Studies in Literary Translation.* – Croom Helm, 1988.
20. *Nida E.* The Theory and Practice of Translation. – Brill, 1969.

21. Nida E. Contexts in Translating. – John Benjamins Publishing Company, 2002;
 22. Nida E. The Theory and Practice of Translation. – Brill, 1969.
 23. Reiss K., Verner H. Foundations of a General Theory of Translation // The Translation Studies Reader. – London, 2000.
 24. Toury G. The Nature and Role of Norms in Translation // Descriptive Translation Studies and Beyond. – Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 1975.
 25. Translation, History, Culture: A Sourcebook. – Routledge, 1992.
 26. Venuti L. The Translator's Invisibility. – Routledge, 2008.
 27. Venuti L. The Translation Studies Reader. – London, 2000.

Отримано 7 лютого 2019 р.

м. Куїв

Шевченко Т. Кобзар / Пер. японською і упор. Ецуко Фудзії. – [Йокогама]: Гунзося, 2018. – 354 с.

Видавництво “Гунзося” випустило ошатно оформлений у кольоровій суперобкладинці “Кобзар” Тараса Шевченка в перекладі Ецуко Фудзії, відомої японської україністки, дослідниці його творчості й перекладачки (1993 р. видала “Вибрані поезії” з примітками, українсько-японський словник Шевченкової мови, а 2009-го – окремою книжечкою поему “Марія”). До нового видання увійшло 100 творів (28 із них друкувалися в попередній збірці). Поезії, відповідно до оригінального і, слід зазначити, дуже вдалого композиційного плану упорядниці, подано у двох розділах: “Самота і мандри” та “Історіософські твори, медитації”. У першому вміщено переважно особистісну й пісенну лірику, починаючи від думок, фрагментів балади “Причинна” (р. 49–78) і поеми “Катерина” (р. 289–304, 305–328, 687–706), творчих рефлексій “Думи мої, думи мої” та поезії до поеми “Мар’яна-черниця” (р. 1–23), і закінчуючи “Чи не покинуть нам, небого...”. Другий розділ відкриває філософський вступ поеми “Гайдамаки”, медитації “Розрита могила”, “Чигрине, Чигрине...”, фрагменти поеми “Сон (Комедія)” (р. 1–40, 117–136) і послання “І мертвим, і живим...” (р. 1–32). Далі йдуть окремі твори з циклу “Давидові псалми”, вірші “Минають дні, минають ночі...”, “Три літа”, “Заповіт”, три твори з циклу “В казематі” і (за хронологією) лірико-філософські шедеври періоду заслання та останніх років поетового життя. Останнім подано вірш “Зійшлись, побрались, поєднались...”. Видання містить також “Пояснення до творів” (с. 286–299), нарис “Життєвий шлях Шевченка” (с. 300–337) з підрозділами “Україна до народження Шевченка”, “Шевченко в дитинстві”, “Дев’ять років на свободі”, “Ув’язнення і заслання”, “Звільнення і останні роки життя”, “Шевченко і жінки”. У “Післямові перекладачки” (с. 338–345) згадано її перебування в Києві в березні 2014 р., виступ на Майдані незалежності під час “революції гідності”, святковий прийом з нагоди 200-ліття Шевченка в японському посольстві, спілкування з українськими науковцями, зокрема з шевченкознавцем В. Мовчанюком, що висловив побажання в нових перекладах повніше репрезентувати українського письменника як лірика і поета-мислителя, а пізніше переслав орієнтовний список текстів. Окремо також згадала сходознавця О. Хоменко, яка консультувала її в роботі над цими перекладами. Видання ілюстровано автопортретами Шевченка та іншими його малярськими творами.

В. М.

Наші презентації